EKONOMSKI EFEKTI PANDEMIJE KORONA VIRUSA NA TURIZAM I UGOSTITELJSTVO

Sažetak: *Pandemija korona virusa uzrokovala je probleme bez presedana, kako na ekonomskom, tako i organizacionom, zdravstvenom i socijalnom planu. Među najviše pogođenim industrijama su turizam i ugostiteljstvo. Uvođenje karantina, nemogućnost putovanja i organiziranje kretanja, kao i pad ineresovanja, doveli su do enormnih finansijskih gubitaka hotela i restorana širom sveta, i viškova zaposlenih. Veza između turističkih organizacija, prevoznika i hotela iznenada je prekinuta, tako da je propala cela turistička sezona u 2020. godini. Kada se pogledaju pretpostavke o oporavku turističke industrije, očigledno je da situacija nije dobra, čak je poražavajuća. Prekinut je višegodišnji trend napretka i razvoja, koji je donosio velike prihode i zapošljavao milione ljudi širom sveta. Povratak na nivo iz 2019. godine neće biti moguć bar godinu-dve, pa se pominju različiti scenariji, od umerenih do pesimističnih. U tom smislu, najveći gubitak predstavljaće otpuštanje više od 100 miliona zaposlenih u sektoru širom sveta, kao i veliki gubici avio-kompanija i prevoznika. Budući da su gubici skoro nenadoknadivi, agencije, hoteli, restorani, avio-kompanije i turoperatora tražili su pomoć svojih vlada, kako bi se donekle prevazišlo katastrofalno stanje. Najpre je ponuđena pomoć avio-kompanijama u Americi i Evropi, kasnije i u Aziji (Južna Koreja, Singapur, Malezija). Kasnije, sa očiglednim proširenjem trajanja pandemije, vlade su počele razmišljaju o potrebi obezbeđenja sredstava za finansijsku konsolidaciju hotela, restorana i turoperatora. Ta podrška je različita od zemlje do zemlje, od kompanije do kompanije.*

Ključne reči: *pandemija, ekonomski efekti, turizam, ugostiteljstvo, oporavak, radna mesta*

* Docent, Visoka škola za poslovnu ekonomiju i preduzetništvo, Beograd;
bra.radici@hotmail.com

** Redovni profesor, Visoka škola za poslovnu ekonomiju i preduzetništvo, Beograd;
vlado.radic@vektor.net

** Profesor strukovnih studija, Visoka poslovna škola "Prof. dr Radomir Bojković", Kruševac;
mira.stev@mts.rs

1. Uvod

Čovečanstvo je i pre trenutne pandemije bilo suočeno sa mnogobrojnim situacijama koje su imale ozbiljne globalne posledice. Akcidenti u nuklearnim elektranama, kataklizmični zemljotresi, erupcije vulkana, cunami u Indijskom okeanu, epidemije raznih bolesti, doveli su do spoznaje da je čovečanstvo nemoćno pred ovakvim katastrofama.¹ Uzevši u obzir broj zaraženih, povređenih i smrtno stradalih, izgleda da te katastrofe nisu bile dovoljna opomena čovečanstvu. Bez obzira na dostignuća i razvoj nauke i tehnologije, na opsežna i dugotrajna medicinska istraživanja, “nevidljivi” neprijatelji odneli su milione ljudskih života “bez ispaljenog metka”. Zarazne bolesti i s njima povezana smrtnost, i dalje ostaju ozbiljna pretnja širom sveta. Ljudi se još uvek bore protiv starih patogena koji hiljadama godina muče čovečanstvo (npr. kuge), i novih patogena (poput virusa humane imunodeficijencije – HIV). Neke zarazne bolesti su endemske u mnogim regionima sveta i nameću stalnu brigu. Druge fluktuiraju po raširenosti i intenzitetu, ostavljajući podjednake probleme u ekonomijama razvijenih i zemalja u razvoju kada se pojave, razviju u epidemiju ili kada prerastu u pandemiju.²

Sa pojavom pandemije korona virusa, svakodnevni izveštaji o broju zaraženih i smrtnih slučajeva širom sveta povećavaju našu anksioznost, a neizvesnost po zdravlje i bezbednost naših porodica i prijatelja je velika. Pandemija je uzrokovala velike socioekonomske probleme, koji će u bližoj i daljoj budućnosti imati odraz na sveukupno stanje ekonomija, života i zdravlja ljudi. To se, najpre, odnosi na očekujuću ekonomsku krizu koja će, prema prognozama, biti veća od one 2008-2009. godine, na poslovanje kompanija u gotovo svim sektorima, kao i na situaciju da se pandemija može ponovo pojaviti, u sličnom ili težem obliku.

Predmet istraživanja u ovom radu su ekonomski efekti pandemije korona virusa na sektor turizma i ugostiteljstva, povezano sa stanjem u aviosaobraćaju.

Turizam je jedan od najbrže rastućih ekonomskih sektora i važan je pokretač ekonomskog rasta i razvoja. U 2018. godini bilo je 1407 miliona međunarodnih turista, što je šest odsto više u odnosu na prethodnu godinu.³ Prihodi od turizma iznosili su 1480 milijardi dolara, što je povećanje za 4,4 odsto. Putnički prevoz doneo je još 250 milijardi dolara. Turizam je glavni izvor zapošljavanja na globalnom nivou i radno je veoma intenzivan sektor. Visok udeo poslova obavljaju žene (54%) i mladi zaposleni, što znači da se industrija smatra inkluzivnom. U vezi s tim, veća je verovatnoća da će žene biti preduzetnice u turizmu nego u drugim sektorima, ali većina njih rade niskokvalifikovane poslove, što ih čini

¹ Milovanović Goran, Milovanović Slavoljub, Popović Gabrijela (2018): “Uticaj prirodnih katastrofa na lance snabdevanja”, *Megatrend revija*, 15(1), 139-158.

² Radić Vlado, Radić Nikola, Ravić Nenad (2020): “Uticaj pandemije korona virusa na ciljeve održivog razvoja i ekonomiju”, *Ecologica*, 27(99), 366-375.

³ World Tourism Organization (2020): “*World Tourism Barometer*”, <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/wtobarometereng.2020.18.1.6>

ranjivim na različite šokove. Takođe, prisutno je indirektno zapošljavanje u građevinarstvu i razvoju infrastrukture, plus snabdevanje turista hranom, pićem i suvenirima. Pored toga, mnogi zaposleni imaju direktan kontakt sa turistima u turističkim agencijama, avio-kompanijama, na brodovima, u hotelima, restoranima, tržnim centrima i raznim turističkim atrakcijama.

2. Restrikcije putovanja

Pandemija korona virusa globalno je narušila planove putovanja, jer je zbog primene mera za sprečavanje njenog širenja veći deo svetske populacije bio sprečen da putuje. Više od 200 zemalja i teritorija širom sveta uvele su mere kojima se ljudi ograničavaju ili sprečavaju da uđu na njihovu teritoriju. U izveštaju Svetske turističke organizacije UN, navodi se da „nikada u istoriji međunarodna putovanja nisu bila ograničena na tako ekstreman način”.⁴

Pandemija je negativno uticala na sve industrije, bez obzira da li su proizvodne ili uslužne, a među najpogođenijim su svakako turizam i ugostiteljstvo, aviokompanije i vazdušni saobraćaj. Skoro preko noći, aviokompanije su se suočile sa padom interesovanja za putovanjima, zabranom letenja i prizemljenjem flota aviona. Posle devet meseci trajanja pandemije, obustave, gubici u vazdušnom saobraćaju, zajedno sa proizvođačima aviona, aerodromima, kontrolama letenja, turističkim agencijama i hotelijerima, mere se stotinama milijardi dolara. U vezi s tim, najveći broj aviokompanija otpustio je na hiljade zaposlenih. Veliki broj manjih aviokompanija je na granici bankrota, a prognoze daljeg poslovanja su poražavajuće. Neki analitičari predviđaju da će i tokom 2021. godine pad prihoda i vraćanje na nivo 2019. godine biti otežani i praćeni velikim izazovima. Međutim, koliko god aviokompanije bile u žiži interesovanja javnosti, one nisu pogođene više od drugih vidova prevoza, poput autobuskog, železničkog, broorskog ili, pak, turizma, ugostiteljstva, uslužnih delatnosti i niza drugih privrednih grana.

Sa preko 1400 aviokompanija koje imaju 31.717 letelica i opslužuju 3900 aerodroma zahvaljujući podršci 173 pružaoca usluga u kontrolama letenja, sektor civilnog vazduhoplovstva je uspostavio impresivnu globalnu mrežu na usluzi putnicima i poslovnim subjektima iz svih krajeva sveta. Avioni su najsigurnija i najbrža prevozna sredstva kojim se savladavaju okeani i granice radi povezivanja ljudi i podstiče održivi ekonomski rast.⁵ Doprinos vazduhoplovstva globalnoj ekonomiji približno je ekvivalentan ukupnom BDP Velike Britanije.⁶

Tokom 2018. godine, aviokompanije širom sveta prevezle su oko 4,3 milijarde putnika i 58 miliona tona tereta (slika 1). Svakog dana, u više od 100.000

⁴ World Tourism Organization (2020): News Release, 28. april

⁵ ICAO (2020): “*Effects of Novel Coronavirus (COVID-19) on Civil Aviation: Economic Impact Analysis*”, Montreal

⁶ IHLG (2019): “*Aviation Benefits Report*”, Geneva

letova prevozilo se skoro 12 miliona putnika i robe u vrednosti oko 18 milijardi dolara.

Istorijski gledano, vazdušni saobraćaj se udvostručava svakih petnaest godina i raste brže od većine drugih industrija.⁷ Prema procenama akcione grupe za vazdušni transport (ATAG), ukupni ekonomski doprinos globalnog aviosaobraćaja u 2016. godini iznosio je 2,7 triliona dolara, što čini 3,6% svetskog BDP. Aviosaobraćaj, takođe, podržava ukupno 65,6 miliona poslova širom sveta i obezbeđuje 10,2 miliona direktnih radnih mesta. Aviokompanije, aerodromi i pružaoci usluga vazdušne kontrole i navigacije, direktno zapošljavaju oko 3,5 miliona ljudi. Sektor civilnog vazduhoplovstva (proizvodnja letelica, sistema i motora) zapošljava 1,2 miliona ljudi. Daljih 5,6 miliona ljudi zaposleni je na drugim pozicijama na aerodromima, a 55,3 miliona poslova podržano je indirektno, indukovano i u turizmu.⁸

Izvor: ABBB, 2018

Slika 1: Globalni doprinos aviosaobraćaja

Na osnovu kretanja pandemije, delimičnog ukidanja nekih restrikcija, ograničenog broja letova tokom letnje sezone, procenjuje se da će prihodi putnika aviokompanija opasti za 314 milijardi dolara u 2020. godini, što je pad od 55% u odnosu na nivo iz 2019. godine.⁹ Prema drugim procenama, aviokompanijama će trebati godine da se potpuno oporave. Na slici 2 prikazan je pad prihoda od putnika u 2020. u odnosu na 2019. godinu.

⁷ Palmer, Walter (2016): "Will Sustainability Fly? Aviation Fuel Option in a Low-Carbon World", Taylor & Francis, Milton Park, Abingdon.

⁸ ATAG (2019): "Aviation Benefits Beyond Borders", https://aviationbenefits.org/media/full-report_web.pdf

⁹ International Air Transport Association (2020): "COVID-19 Puts Over Half of 2020 Passenger Revenues at Risk", <https://www.iata.org/en/pressroom/pr/2020-04-14-01>

Izvor: WTO, 2020

Slika 2: *Prihodi od putnika u 2020. u odnosu na 2019. godinu*

Jedan od efekata ograničenja na putovanje je smanjenje broja komercijalnih letova. Prosečan broj komercijalnih letova dnevno pao je sa više od 100.000 u januaru i februaru 2020. godine na oko 78.500 u martu i 29.400 u aprilu.¹⁰ Od aprila do decembra broj komercijalnih letova je višestruko manji u poređenju sa 2019. godinom. Takav pad naveo je aviokompanije da prizemlje veliki deo svoje flote, što je rezultiralo finansijskim poteškoćama. Neke vlade odlučile su da pomognu avio-kompanije:

- Ministarstvo finansija SAD-a postiglo je sporazum o državnoj pomoći avio-kompanijama America Airlines, Delta Airlines i United Airlines vredan 13 milijardi dolara.¹¹
- Vlade Francuske i Nizozemske (Holandije) obezbedile su 11 milijardi evra finansijske pomoći Air France-KLM.¹²
- Vlada Singapura u saradnji sa privatnim sektorom obezbedila je finansijsku pomoć od 13,4 milijarde dolara vodećem prevozniku Singapore Airlines.¹³
- Vlada Nemačke obezbedila je 10 milijardi evra finansijske pomoći Lufthansi.
- Vlada Italije izvršila je dokapitalizaciju sa 500 miliona evra i prevela Alitaliju u državno vlasništvo.¹⁴

¹⁰ Flightradar24 (2020): "Flight tracking statistics", <https://www.flightradar24.com/data/statistics>

¹¹ Slotnick David (2020: "Airlines will get the \$60 billion bailout they asked for in the \$2 trillion coronavirus stimulus bill that Trump signed into law", Business Insider, <https://www.businessinsider.com/airlines-coronavirus-bailout-senate-stock-buybacks-2020-3>

¹² Frost Laurence, Deutsch Antony (2020): "Air France-KLM wins aid deal, flags likely share issue", Reuters, Business News, <https://www.reuters.com/article>.

¹³ Ash Laura (2020): *Singapore Airlines Finds \$13 Billion In Funding*, <https://simpleflying.com/singapore-airlines-13-billion> (10.12.2020).

¹⁴ Piovacari Giulio, Landini Francesca (2020): "Italy to take full control of Alitalia as virus hits sale plan", Reuters, Business News, <https://www.reuters.com/article/us-italy-alitalia/>

Ograničenja putovanja utiču na hotele, apartmane, kampove i druge tipove smeštaja, ali i na restorane, muzeje, nacionalne i druge parkove koje posećuju kako lokalni, tako i strani turisti. Prema poslovnim pokazateljima očigledno je da će pandemija imati dugotrajniji efekat na sektor turizma, dok bi se drugi ekonomski sektori mogli brže oporaviti. Naročito je to bitno za zemlje u kojima se nacionalna ekonomija u velikoj meri oslanja na turističku industriju.¹⁵

Pored avio-kompanija, smanjenje putovanja pogodilo je i hotele. Prema podacima analitičke kompanije STR, cene hotelskog smeštaja u martu pale su u svim regionima.¹⁶ U odnosu na indikatore performansi (prihod po slobodnoj sobi i prosečna dnevna popunjenost), očigledan je uticaj pandemije i ograničenja putovanja na prihode u istom periodu 2019. godine (slika 3).

Izvor: STR, 2020

Slika 3: Uticaj korona virusa na hotele

U nekoliko velikih hotelskih lanaca, među kojima su Marriot International i Hilton Worldwide, došlo je do masovnog otpuštanja radnika i smanjenja plata. Izvršni direktor lanca hotela Marriot International (oko 174.000 zaposlenih), izjavio je da je pandemija korona virusa pogodila njihovo poslovanje gore nego Velika recesija i teroristički napad na Svetski trgovinski centar u Njujorku zajedno. U te dve velike krize, najveći kvartalni pad prihoda bio je 25%. Sa početkom pandemije korona virusa taj pad je 75%, a veruje se da će u SAD biti i do 90%.¹⁷ Sa širenjem pandemije,

italy-to-take-full-control-of-alitalia-as-virus-hits-sale-plan-report

¹⁵ Blešić Ivana, Pivac Tatjana, Besermenji Snežana (2018): "Croatia as a tourist destination from the perspective of tourist from Serbia", *Megatrend revija*, 15(1), 19-34.

¹⁶ STR (2020): "Europe hotel performance for March 2020", <https://str.com/press-release/str-europe-hotel-performance-march-2020> (12.12.2020).

¹⁷ Nathan Bomey (2020): "Marriott furloughs tens of thousands of employees due to corona-virus" (2020): <https://www.usatoday.com/story/money/2020/03/17/marriott-furloughs->

Marriot je poslao na prinudni odmor dve trećine svojih zaposlenih. Oni neće biti plaćeni, ali će imati zdravstvene beneficije kao i do sada. Hilton Worldwide je takođe obavestio zaposlene da će pozajmiti 1,75 milijardi dolara iz predostrožnosti kako bi održao fleksibilnost” u svetlu neizvesnosti na globalnim tržištima”.¹⁸

Druge kompanije u industriji, poput online platforme Expedia Group, objavile su krajem februara da ukidaju 3000 radnih mesta. U međuvremenu, sajt za putovanja Booking Holdings – koja ima 27.000 zaposlenih – obustavio je zapošljavanje.

Turistička industrija učestvuje sa oko 10,3% u globalnom BDP i generiše otprilike jedno od četiri nova radna mesta na svetu u poslednjih pet godina.¹⁹ Ali, naglo zaustavljanje globalnih putovanja usled pandemije rezultiralo je otpuštanjem više od 100 miliona radnika širom sveta tokom 2020. godine (slika 4).

Izvor: WTTC, 2020

Slika 4: *Gubici radnih mesta po regionima u turizmu i putovanjima (u milionima)*

Prema Svetskom savetu za putovanja i turizam (WTTC) turizam je važan pokretač globalne ekonomije. Za zemlje poput Španije i Italije, doprinos turizma njihovom BDP u 2019. godini bio je čak i veći od globalnog proseka, 14,3% i 13,0%. Na slici 5. prikazana je procena doprinosa turizma nacionalnom BDP u situaciji pre krize.²⁰

layoffs-coronavirus-covid-19/5068070002/ (10.12.2020).

¹⁸ Seth Borko (2020): “Hotels Chains Maneuver to Deal with Coronavirus Gut Punch”, <https://skift.com/2020/03/18/hotelschains-maneuver-to-deal-with-coronavirus-gut-punch/> (10.12.2020).

¹⁹ WTTC (2020): “*Economic Impact Reports & Trends*”, <https://wttc.org/Research/Economic-Impact>

²⁰ OECD (2018): “*Tourism Trends and Policies 2018*”, https://www.oecd-ilibrary.org/urban-rural-and-regional-development/oecd-tourism-trends-and-policies-2018_tour-2018-en

Izvor: OECD, 2020

Slika 5: Doprinos turizma BDP konkretnih zemalja

Prema WTTC-u, turizam podržava 330 miliona radnih mesta širom sveta, koja su u riziku u trenutnoj situaciji. Da bi stvorio bolje razumevanje broja ljudi koji rade u turističkoj industriji, Evropski portal podataka (EDP) generisao je vizuelni prikaz procenta aktivnog stanovništva evropskih zemalja koje radi u sektorima povezanim sa turizmom (tabela 1).²¹

Tabela 1: Broj zaposlenih u turizmu evropskih zemalja

Država	Broj zaposlenih u turizmu (%)	Država	Broj zaposlenih u turizmu (%)
Grčka	10	Severna Makedonija	5
Španija	9	Slovačka	5
Irska	8	Češka Republika	4
Island	8	Srbija	4
Italija	7	Francuska	4
Hrvatska	7	Belgija	4
Portugalija	7	Letonija	4
Austrija	7	Danska	4
Turska	6	Švedska	4

²¹ European Data Portal (2020): "The Impact of COVID-19 on the International Tourism Industry", <https://www.europeandataportal.eu/en/impact-studies/covid-19/impact-covid-19-international-tourism-industry>

Bugarska	6	Finska	4
Velika Britanija	6	Poljska	3
Holandija	5	Litvanija	3
Švajcarska	5	Poljska	3
Mađarska	5	Litvanija	3

Izvor: Eurostat, 2019

U maju 2020. godine svetska turistička organizacija (WTO) objavila je Svet-ski turistički barometar (World Tourism Barometer), sa posebnim fokusom na uticaj pandemije korona virusa na turističku industriju. U prvom kvartalu 2020. godine, turizam u svetu je već opao za 22%, a u martu za 57%. Prognoza za preo-stali deo 2020. godine je složena i neizvesna zbog okolnosti koje se brzo menjaju, pa je WTO pretpostavila tri moguća scenarija u zavisnosti od toka virusa i traja-nja ograničenja putovanja, i procenila mogući pad dolazaka turista od 58%, 70% i 78%. Učinak tih scenarija može se videti na slici 6.

Izvor: WTO, juli, 2020

Slika 6: Tri scenarija pada turističkih aktivnosti u 2020.

Generalni sekretar UN, Antonio Gutereš, objavio je avgustu novi izveštaj koji se oslanja na podatke WTO kako bi kvantifikovao razorni uticaj koji je pandemija koronavirusa imala na globalni turizam. Upozorio je da je ugroženo oko 120 mili-ona radnih mesta u turizmu, s tim da će ekonomska šteta verovatno premašiti 1 trilion dolara samo 2020. godine. „Nužno je da obnovimo turistički sektor kako bi povratio svoju poziciju provajdera pristojnih poslova, stabilnih prihoda i zaštite našeg kulturnog i prirodnog nasleđa”. Dalje je naglasio ulogu turizma kao jednog od najvažnijih ekonomskih sektora, koji obezbeđuje sredstva za život stotinama miliona ljudi, istovremeno „podstičući ekonomije i omogućavajući zemljama da

napreduju”.²² U zavisnosti od toga kada će ograničenja putovanja biti u potpunosti ukinuta, Svetska turistička organizacija očekuje da će prihodi od turizma 2020. godine opasti između 910 milijardi i 1,2 triliona dolara, što bi globalnu turističku industriju vratilo za 20 godina unazad. Na slici 7. prikazani su scenariji ukidanja ograničenja za juli, avgust i septembar 2020. godine.

Izvor: WTO, 2020.

Slika 7: Globalni prihodi u turizmu od 2000. do 2019. godine, sa projekcijama ukidanja ograničenja u 2020. godini

3. Mere za ublažavanje uticaja na sektor turizma

Da bi ublažile ekonomski uticaj ove krize i zaštitile turističku industriju, vlade i institucije preduzimaju određene mere. Evropska unija (EU) ima ograničena ovlašćenja u pogledu sektora turizma i može samo podržati, koordinirati ili dopuniti akcije država članica u ovoj oblasti. Nema određen budžet za turizam. Za tekući programski period (2014–2020), određeni broj EU fondova, posebno evropskih strukturnih i investicionih (ESI) fondova, koristili su regioni i zemlje članice za podršku preduzećima u sektoru turizma i izgradnju infrastrukture za ublažavanje pritiska na turizam. Evropska unija je preduzela niz vanrednih mera za podršku malim i srednjim preduzećima, kako je navedeno u saopštenju Evropske komisije.²³ Turističke kompanije mogu imati koristi od ovih mera ako zemlje članice odluče da im dodele sredstva.

²² Felix Richter (2020): “Pandemic Could Set Tourism Sector Back by \$1 Trillion”, <https://www.statista.com/chart/22689/global-international-tourism-receipts/>

²³ European Commission (2020): “Tourism and transport 2020. and beyond”, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52020DC0550>

Turizam je četvrta najveća izvozna kategorija EU i donosi koristi celoj evropskoj ekonomiji: svaki evro dodate vrednosti stvorene u turizmu indirektno stvara dodatnih 56 centi dodate vrednosti u drugim sektorima. Turizam je složen sektor s mnogo elemenata: fizički i internetski provajderi informacija i usluga (turističke organizacije, digitalne platforme, pružaoci usluga putničkih tehnologija), putničke agencije i organizatori turističkih putovanja, pružaoci usluga smeštaja, organizacije za menadžment destinacija, atrakcije za posetioce i aktivnosti prevoza putnika. Turizam i prevoz povezani su i s drugim industrijskim sektorima (npr. građevinarstvo, proizvodnja aviona i autobusa, brodogradnja, poljoprivreda). Turizam je prisutan u mnogim područjima i regionima: u urbanim sredinama, na izolovanim, obalskim i ruralnim područjima.²⁴ Turizam je okosnica ekonomije mnogih zemalja članica EU (četiri su među vodećim svetskimredištima prema međunarodnim dolascima i potrošnji stranih turista – Francuska, Španija, Italija, Nemačka).

Sektor turizma u EU zbog pandemije je pod nezapamćenim pritiskom. Turistička preduzeća suočavaju se s ozbiljnom krizom likvidnosti. Prema procenama industrije, gubitak prihoda na evropskom nivou dostigao je 85% za hotele i restorane, 85% za organizatore turističkih putovanja i putničke agencije, 85% za železnički prevoz na velike udaljenosti i 90% za kružna putovanja i vazduhoplovne prevoznike. U odnosu na iste periode prethodnih godina, sektori turizma i putovanja u EU beleže smanjenje rezervacija od 60% do 90%. Kriza je najviše pogodila mala i srednja preduzeća: budući da nisu dovoljno likvidna, a suočavaju se s nesigurnošću, teško uspeavaju da opstanu, dođu do finansijskih sredstava i zadrže zaposlene.²⁵

Turizam uveliko zavisi od sezonskih i privremenih radnika (23%), od kojih su mnogi mladi (37% radnika u turizmu mlađe je od 35 godina), žene (54%) ili dolaze iz drugih zemalja (15% iz EU ili trećih zemalja).²⁶ Ta radna mesta su često koncentrisana u regionima bez drugih izvora zaposlenja, pa se na njima zapošljavaju niskokvalifikovani radnici, pri čemu turizam obezbeđuje od 10% do 50% ukupnog broja radnih mesta u mnogim od tih regiona. Ako se ne preduzmu hitne mere za podršku zapošljavanju, kriza bi mogla rezultirati gubitkom oko 6 miliona radnih mesta u Evropi i negativno uticati na izvore prihoda ljudi širom Unije, od kojih su mnogi među ekonomski najugroženijim.

²⁴ Milićević Snežana, Trišić Igor (2019): "Ekonomski i socio-kulturni efekti ruralnog razvoja turizma u turističkim destinacijama", *Megatrend revija*, 16(2), 21-38.

²⁵ Ilić Biljana, Stefanović Vidoje, Žikić Srđan (2020): "Specifičnosti liderstva u turizmu sa ciljem uspešnog poslovanja", *Megatrend revija*, 17(1), 89-108.

²⁶ U Evropskoj uniji postoje velike razlike (od 5% ugovora na određeno vreme u turizmu na Malti do 45% u Grčkoj). Velike su razlike i među različitim delovima turističkog sektora (27% privremenih radnih mesta u smeštajnim objektima, 12% u putničkim agencijama i organizatorima turističkih putovanja, 9% u vazdušnom prevozu).

https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Tourism_industries_employment#Characteristics_of_jobs_in_tourism_industries

(11.12.2020).

Nekoliko zemalja članica već je preduzelo mere na osnovu privremenog okvira za državnu podršku donesenog u martu 2020. godine, kako bi obezbedile direktna bespovratna sredstva u iznosu do 800.000 evra ili zajmove pod vrlo povoljnim uslovima za veće iznose. Nekim su preduzećima odobrene naknade za štetu nastalu usled pandemije. EU je stavila na raspolaganje milijardu evra kao garanciju za Evropski investicioni fond, čime će se za 100.000 malih i srednjih preduzeća u EU u sektoru turizma obezbediti garancije za zajmove u vrednosti od 8 milijardi evra. Investiciona inicijativa kao odgovor na korona virus zemljama članicama omogućuje znatnu fleksibilnost u preusmeravanju finansiranja iz Kohezionog fonda. Finansiranjem obrtnog kapitala malih i srednjih preduzeća mogu se pokriti troškovi rada, materijala za rad, inventara, režija, najma i komunalnih usluga.

Između ostalog, Evropska komisija je ponudila pravne analize državama članicama i stvorila je mrežu industrijskih udruženja kako bi im olakšala razmenu iskustava. Prvi paket mera, uključujući Inicijativu za ulaganje u odgovor na koronavirus (CRII), predložen je 13. marta 2020. Kao deo ovog paketa, Komisija je usvojila ekonomski odgovor na izbijanje krize, primenivši potpunu fleksibilnost EU fiskalnih pravila, revidirala je svoja pravila o državnoj pomoći i uspostavila CRII u iznosu od 37 milijardi evra kako bi malim preduzećima i zdravstvenom sektoru obezbedila likvidnost.²⁷ Da bi to postigla, Komisija je predložila izmenu trenutnih pravila ESI fonda. Brojni avio-prevoznici takođe su imali koristi od ublažavanja pravila o državnoj pomoći.

Komisija je 2. aprila 2020. predložila drugi paket mera (uključujući Inicijativu za ulaganje u odgovor na koronavirus plus - CRII+). To treba da pomogne u obezbeđenju dalje likvidnosti i lakšem korišćenju sredstava, što može biti od koristi turističkom sektoru. Kao privremena i izuzetna mera, dat je predlog da se obezbedi privremeno 100%-tno finansiranje iz budžeta EU od 1. jula 2020. do 30. juna 2021. godine za programe koji se bave uticajem pandemije, kao i dodatne mogućnosti prenosa između Evropskog fonda za regionalni razvoj (ERDF), Evropskog socijalnog fonda (ESF) i Kohezionog fonda (CF), i između različitih regiona. Finansijski instrumenti su takođe prošireni na Evropski poljoprivredni fond za ruralni razvoj (EAFRD). Uspostavljene su brojne mere pojednostavljenja u vezi sa izveštavanjem i revizijom ESI fondova kako bi se korisnicima olakšala upotreba sredstava.

U aprilu Komisija je predložila stvaranje evropskog instrumenta za „privremenu podršku za ublažavanje rizika od nezaposlenosti u vanrednim situacijama” - program SURE. Program ima za cilj da pomogne zemljama članicama da pokriju troškove nacionalnih kratkoročnih šema rada i sličnih mera koje omogućavaju kompanijama da zaštite radna mesta u turističkoj industriji i promoviše važnost ulaganja u prekvalifikaciju, obuku digitalnih veština i inicijative za podršku poslu, što će sprečiti kontinuirane gubitke posla i socijalnu nejednakost usled krize.

²⁷ European Commission (2020): “Coronavirus Response Investment Initiative”, https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/newsroom/crii/fs_crii_0204_en.pdf (11.12.2020).

Evropska investiciona banka (EIB) takođe je finansirala niz turističkih preduzeća. Da bi se pozabavila krizom, EIB je osnovala garantni fond od 25 milijardi evra kako bi omogućila EIB grupi da poveća svoju podršku kompanijama u svim zemljama članicama EU, mobilisući do 200 milijardi evra koje takođe mogu koristiti turistička preduzeća. Ovo dolazi pored već najavljenog paketa neposredne podrške u iznosu do 40 milijardi evra, koja uključuje garancije, linije likvidnosti i programe kupovine hartija od vrednosti podržane imovinom. Pored toga, Evropski fond za prilagođavanje globalizaciji (EGF) takođe može biti mobilisan za podršku tehnološkim viškovima i samozaposlenima. U tom fondu dostupno je 179 miliona evra. Kada se posmatra nacionalni nivo, vidi se da je većina zemalja članica EU već najavila mere za podršku ekonomiji, uključujući i turizam. Mere uključuju poreski moratorijum, produžene rokove za otplate, subvencije zarada, zajmove i garancije za radnike.

Pandemija korona virusa traje već skoro godinu dana. Njeni efekti ne samo po zdravlje, nego i čitav spektar ekonomskih aktivnosti su bez presedana u istoriji – prekinuti lanci snabdevanja, nemogućnost putovanja na željena odredišta, neviđeni pritisak na zdravstveni sistem u celini, nedostatak vakcina, kao i veliki broj otpuštenih radnika u gotovo svim sektorima.²⁸

Poučeni krizom, osim neposrednih mera za pružanje pomoći treba razmisliti i o budućnosti turizma i prevoza u EU i o tome kako ih učiniti otpornijim i održivijim, i predvideti nove trendove i obrasce ponašanja potrošača. Zajedno treba težiti da Evropa ostane vodeća svetska turistička destinacija po vrednosti, kvalitetu, održivosti i inovativnosti.²⁹ Na toj viziji trebalo bi zasnivati finansiranje i ulaganje na evropskom, nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou. Treba raditi na tome da se omogući povoljniji i održiviji prevoz i bolja povezanost, podstakne pametno upravljanje turističkim tokovima pouzdanim merenjem i alatima, obogati turistička ponuda i proširi vansezonska ponuda, razviju veštine turističkih radnika u području održivosti, istakne vrednost raznolikosti krajeva i kultura Evrope, a ujedno zaštititi i obnovi evropski kopneni i morski prirodni kapital.

4. Zaključak

Rizik od epidemije (pandemije) je složen, ali kreatori politika imaju na raspolaganju alate koje mogu implementirati kao odgovor. Jedni umanjuju verovatnoću izbijanja ili ograničavaju njeno širenje. Drugi minimiziraju zdravstveni uticaj izbijanja epidemije, koji nije moguće sprečiti ili odmah zaustaviti. Ostali, opet, imaju za cilj da smanje štetne ekonomske efekte. Upravljanje rizikom u

²⁸ Stević Željko (2018): "Uloga i značaj dobavljača u upravljanju lancem snabdevanja", *Megatrend revija*, 15(1), 159-176.

²⁹ Milićević Snežana (2016): "Inovativnost u funkciji rasta i razvoja turističke industrije na turističkom tržištu", *Megatrend revija*, 13(91), 147-158.

stanju pandemije prvenstveno je usmereno na očuvanje zdravlja i života čitave populacije. Mere koje se primenjuju da pandemija ne odnese nebrojeno mnogo ljudskih života nemaju alternativu. Takođe, one treba da se primenjuju vodeći računa o struci, u ovom slučaju medicinskoj. U tom smislu primenjene su restriktivne strategije i učinjeni napor na zaštiti ugrožene populacije, posebno dece, zdravstvenih radnika i starijih ljudi.

Mere koje su države i njihovi zdravstveni sistemi preduzimali za sprečavanje i minimiziranje posledica korona virusa trebale su da smanje frekvenciju prenošenja korona virusa među stanovništvom i smrtnost. Međutim, te restriktivne mere su kontroverzne zbog njihove efikasnosti u obuzdavanju zaraze i potencijalnih negativnih ekonomskih efekata. Dokazi o efektima tih mera od presudnog su značaja u fazi ponovnog „otvaranja”, kada vlade razmišljaju o njihovom ukidanju i vraćanju ekonomije u normalan tok. U stvari, prilagođavanje postupaka i politika ublažavanja može u velikoj meri smanjiti ekonomske i ljudske gubitke pandemije.

Osnovne mere u suprotstavljanju virusu uglavnom su standardizovane prema kineskom iskustvu i modelu. Isto važi i za razne statistike i naučne metode prema sopstvenom ili globalnom iskustvu. Posle više meseci trajanja pandemije, stekli su se uslovi za svođenje bilansa i utvrđivanje šteta na nivou pojedinih država i međunarodne zajednice u celini. Iz ovoga se, naravno, izuzimaju ljudske žrtve kao nemerljiva šteta. Svi se slažu da “više ništa neće biti isto” i za takvu ocenu već postoje određeni argumenti.

Jedna od poruka koja se može izvući iz aktuelne pandemije jeste da je sa ekonomskog i društvenog stanovišta mnogo racionalnije ulagati u istraživanje i razvoj vakcina i lekova, nego čekati pojavu epidemije, a da se ona, potom, suzbija nefarmaceutskim sredstvima, kao što je izolacija građana i prekid privrednih aktivnosti. Specifičnost aktuelne pandemije u odnosu na druge velike epidemije u prošlosti jeste u tome što je najveći deo pada privredne aktivnosti posledica administrativnih ograničenja. Naravno, da države nisu primenile stroge administrativne mere, procenat obolelih i umrlih ljudi bio bi višestruko veći. Generalno, spremnost da se žrtvuju dohoci i radna mesta kako bi se zaštitilo zdravlje i životi predstavlja znak civilizacijskog napretka.

Međutim, takva strategija ima visoku cenu, jer je njena posledica pad dohotka, rast nezaposlenosti, a verovatno i rast obolevanja i smrtnosti od drugih bolesti. Štaviše, ovakva strategija je održiva samo u periodu od nekoliko meseci, jer bi njeno produženje dovelo do ekonomskog kraha i masovnog siromaštva. Važno pitanje se odnosi na to kako će izgledati nacionalne i svetska privreda i društvo nakon pandemije i njom izazvane ekonomske krize. Na osnovu iskustava iz ranijih prirodnih katastrofa, može se proceniti da nakon okončanja pandemije neće biti velikih i naglih promena u privredi i društvu niti u međunarodnim odnosima. Međutim, ovakvi događaji su u istoriji često predstavljali neku vrstu prekretnice, nakon koje su se zemlje ili ceo svet kretali drugačijim

putevima od onih kojim su do sada išli. U praksi je već skovan termin koji se povezuje sa pandemijom – “nova normalnost” – što bi trebalo da znači promene u društvu, privredi, među ljudima i državama. Povratak nakon pandemije biće postepen proces, a faze tog procesa će varirati zavisno od sektora ekonomije koji se analizira.

Postoje četiri oblasti na koje će se kompanije najviše usredsrediti: obnova poslovnih aktivnosti, povratak (ili stabilizacija) prihoda, preispitivanje organizacije i ubrzano usvajanje digitalnih rešenja. U svakom slučaju, brzina procesa biće važna, ali to će, ipak, biti korak po korak. Štete će biti različite u pogledu sadržaja i obima, počev o moralnih i etičkih do organizacionih, ekonomskih, političkih i geostrateških. Napredak za sada knjiže jedino farmakologija i medicina. Pošto su ovog puta najrazvijenije zemlje znatno više zahvaćene virusom i trpe veću štetu, čak i one koje su minimalno zahvaćene, trpeće ekonomsku, političku i drugu štetu zbog preliivanja posledica u uslovima globalizacije i opšte međuzavisnosti koja dominira u međunarodnim odnosima. Generalno rečeno, obustave rada i zatvaranje pogona, pad proizvodnje, plasmana roba i usluga i zaposlenosti, već uveliko proizvode štetu. Isto je i na socijalnom planu: pad standarda, rast nejednakosti i siromaštva, nova opterećenja po svim socijalnim segmentima. Ko bude mudro definisao nacionalni interes, efikasno sačuvao raspoloživu supstancu, prekomponovao privredu, uklopio komparativne prednosti i resurse, imaće veće šanse a brže „stane na noge” i obezbedi sanaciju i rast.

Uzimajući u obzir dešavanja na planu ukupne ekonomije, u sferi proizvodnje i usluga, gotovo sigurno je da turizam trpi najveću štetu i iskazuje negativne trendove skoro godinu dana. Ograničenje kretanja, specifično „zaključavanje” čitavih država i regiona, zdravstvene mere i preporuke i time uzrokovan pad interesovanja potencijalnih putnika, doveo je do poražavajućih rezultata u poslovanju hotela, restorana, turoperatora i avio-kompanija. Čak se može reći da poslovanja nije ni bilo, jer su obim ostvarenog prometa, popunjenost hotela, planirani i realizovani letovi za čitavu 2020. godinu izuzetno loši. Gubici koji se gomilaju svakim danom produženja pandemije ne mogu se sanirati u kratkom vremenskom periodu.

Pretpostavke i prognoze najviših institucija i organizacija koje su neposredno vezane za turizam (Svetska turistička organizacija – WTO, Svetski savet za putovanja i turizam – WTTC, Međunarodna asocijacija za vazdušni saobraćaj – IATA, OEBS) o trenutnom stanju, problemima koji opterećuju turizam i načinima na koji će se oni rešavati, saglasni su da stanje neće biti konsolidovao u naredne dve, možda i tri godine, tj. da će se tek tada vratiti na nivo iz 2019. godine.

Većina stručnjaka vidi oporavak u međunarodnom turizmu do trećeg kvartala 2021. godine, dok oko 20% njih očekuje da će se to dogoditi tek 2022. godine. Neki su skeptičniji pa oporavak na nivoe pre pandemije vide tek 2023. godine. Po regionima, najveći deo stručnjaka ukazuju na oporavak u Evropi (74%), Americi

(71%) i Aziji i Pacifiku (66%). U Africi i na Bliskom istoku ovaj udeo iznosi 60%, odnosno 50%. Polovina ispitanika sa Bliskog istoka i 40% iz Afrike očekuje da će se oporavak do nivoa iz 2019. godine ostvariti do 2022. godine.

To, dakle, znači da oporavak bez sopstvenih sredstava nije moguć, pa hoteli i restorani i sa njima povezani sektori traže finansijsku pomoć za opstanak ili delimičan oporavak. Vlade mnogih zemalja sveta, među njima i Evropske unije, preduzele su neke mere finansijske konsolidacije, koje samo trenutno pomažu da se koliko-toliko prevaziđu nagomilani problemi. Sličan je primer pomoći vlada nekih zemalja avio-kompanijama, koje su uložile više desetina milijardi dolara u privremenu konsolidaciju i pokriva nagomilanih gubitaka.

Može se zaključiti da hotelijerstvo, ugostiteljstvo i vazdušni saobraćaj iskazuju najveće gubitke, mada ni druge privredne grane nisu pošteđene. Imajući u vidu veliku ekspanziju turizma i sa njime povezanih sektora u poslednjih nekoliko godina, razvoj hotelske i druge infrastrukture, naručivanje i kupovinu naj-savremenijih aviona, kao i zaposlenje miliona radnika u ovom propulzivnom sektoru, očekuje se da stečenim kapitalom, poslovnom reputacijom i izvesnim perspektivama nakon pandemije korona virusa opet postanu rentabilni, pouzdani i održivi akteri budućih, povoljnijih kretanja i dešavanja.

LITERATURA

- Ash Laura (2020): „*Singapore Airlines Finds \$13 Billion In Funding*”, <https://simpleflying.com/singapore-airlines-13-billion> (10.12.2020).
- Air Transport Action Group (2019): „*Aviation Benefits Beyond Borders*”, https://aviationbenefits.org/media/full-report_web.pdf (11.12.2020).
- Blešić Ivana, Pivac Tatjana, Besermenji Snežana (2018): “Croatia as a tourist destination from the perspective of tourist from Serbia”, *Megatrend revija*, 15(1), 19-34.
- European Commission (2020): „*Coronavirus Response Investment Initiative*”, https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/newsroom/crri/fs_crri_0204_en.pdf (11.12.2020).
- European Commission (2020): „*Tourism and transport 2020. and beyond*”, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52020DC0550> (10.12.2020).
- European Data Portal (2020): „*The Impact of COVID-19 on the International Tourism Industry*”, <https://www.europeandataportal.eu/en/impact-studies/covid-19/impact-covid-19-international-tourism-industry> (11.12.2020).
- Eurostat (2020): „*Tourism industries - employment*”, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Tourism_industries_employment#Characteristics_of_jobs_in_tourism_industries (11.12.2020).

- Felix Richter (2020): „*Pandemic Could Set Tourism Sector Back by \$1 Trillion*” <https://www.statista.com/chart/22689/global-international-tourism-receipts/> (10.12.2020).
- Frost Laurence, Deutsch Antony (2020): „*Air France-KLM wins aid deal, flags likely share issue*”, Reuters, Business News, <https://www.reuters.com/article>.
- Flightradar24, „*Flight tracking statistics*”, <https://www.flightradar24.com/data/statistics>, (15.12.2020).
- Ilić Biljana, Stefanović Vidoje, Žikić Srđan (2020): «Specifičnosti liderstva u turizmu sa ciljem uspešnog poslovanja», *Megatrend revija*, 17(1), 89-108.
- Industry High Level Group (2019): „*Aviation Benefits Report*”, Geneva.
- International Civil Aviation Organization (2020): „*Effects of Novel Coronavirus (COVID-19) on Civil Aviation: Economic Impact Analysis*”, Montréal, Air Transport Bureau.
- International Air Transport Association (2020): „*COVID-19 Puts Over Half of 2020 Passenger Revenues at Risk*”, <https://www.iata.org/en/pressroom/pr/2020-04-14-01> (10.12.2020).
- Milićević Snežana, Trišić Igor (2019): “Ekonomski i socio-kulturni efekti ruralnog razvoja turizma u turističkim destinacijama”, *Megatrend revija*, 16(2), 21-38.
- Milićević Snežana (2016): “Inovativnost u funkciji rasta i razvoja turističke industrije na turističkom tržištu”, *Megatrend revija*, 13(91), 147-158.
- Milovanović Goran, Milovanović Slavoljub, Popović Gabrijela (2018): “Uticaj prirodnih katastrofa na lance snabdevanja”, *Megatrend revija*, 15(1), 139-158.
- Nathan Bomey (2020): „*Marriott furloughs tens of thousands of employees due to coronavirus*”, <https://www.usatoday.com/> (12.12.2020).
- OECD (2018): „*Tourism Trends and Policies 2018*”, https://www.oecd-ilibrary.org/urban-rural-and-regional-development/oecd-tourism-trends-and-policies-2018_tour-2018-en (12.12.2020).
- Palmer Walter (2016): „*Will Sustainability Fly? Aviation Fuel Option in a Low-Carbon World*”, Taylor & Francis, Milton Park, Abingdon.
- Piovaccari Giulio, Landini Francesca (2020): „*Italy to take full control of Alitalia as virus hits sale plan*”, Reuters, Business News, <https://www.reuters.com/article/us-italy-alitalia/italy-to-take-full-control-of-alitalia-as-virus-hits-sale-plan-report> (11.12.2020).
- Radić, Vlado, Radić, Nikola, Ravić, Nenad (2020): „Uticaj pandemije korona virusa na ciljeve održivog razvoja i ekonomiju”, *Ecologica*, 27(99), 366-375.
- Seth Borko (2020): „*Hotels Chains Maneuver to Deal with Coronavirus Gut Punch*”, <https://skift.com/2020/03/18/hotelschains-maneuver-to-deal-with-coronavirus-gut-punch/> (10.12.2020).
- Slotnick David (2020): „*Airlines will get the \$60 billion bailout they asked for in the \$2 trillion coronavirus stimulus bill that Trump signed into law*”, Busi-

- ness Insider, <https://www.businessinsider.com/airlines-coronavirus-bailout-senate-stock-buybacks-2020-3> (12.12.2020).
- Stević Željko (2018): «Uloga i značaj dobavljača u upravljanju lancem snabdevanja», *Megatrend revija*, 15(1), 159-176.
 - STR (2020): „*Europe hotel performance for March 2020*”, <https://str.com/press-release/str-europe-hotel-performance-march-2020> (12.12.2020).
 - World Tourism Organization (2020): „*World Tourism Barometer*”, <https://www.e-unwto.org/doi/epdf/10.18111/wtobarometereng.2020.18.1.6> (12.12.2020).
 - World Tourism Organization (2020): News Release, 28. april, <https://webunwto.s3.eu-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/2020-04/200428%20-%20Travel%20Restrictions%20EN.pdf> (11.12.2020).
 - World Travel & Tourism Council (2020): „*Economic Impact Reports & Trends*”, <https://wttc.org/Research/Economic-Impact> (12.12.2020).

ECONOMIC EFFECTS OF THE CORONAVIRUS PANDEMIC ON TOURISM AND HOSPITALITY

Abstract: *The coronavirus pandemic has caused unprecedented problems, both economically and organizationally, healthily and socially. Among the most affected industries are tourism and hospitality. The introduction of quarantine, the inability to travel and the restriction of movement, as well as the decline in interest, have led to enormous financial losses for hotels and restaurants around the world, and redundancies. The connection between tourist organizations, carriers and hotels was suddenly severed, so that the entire tourist season in 2020 failed. When you look at the assumptions about the recovery of the tourism industry, it is obvious that the situation is not good, it is even devastating. The multi-year trend of progress and development, which brought in large incomes and employed millions of people around the world, was interrupted. It will not be possible to return to the level from 2019 for at least a year or two, so different scenarios are mentioned, from moderate to pessimistic. In that sense, the biggest loss will be the dismissal of more than 100 million employees in the sector worldwide, as well as the large losses of airlines and carriers. Since the losses are almost irreparable, agencies, hotels, restaurants, airlines and tour operators have sought the help of their governments, in order to overcome the catastrophic situation to some extent. First, assistance was offered to airlines in America and Europe, and later in Asia (South Korea, Singapore, Malaysia). Later, with the apparent extension of the pandemic, governments began to consider the need to provide funds for the financial consolidation of hotels, restaurants and tour operators. That support varies from country to country, from company to company.*

Keywords: *pandemic, economic effects, tourism, hospitality, recovery, jobs*